

Dossier temàtic
Sabadellencs a l'exili,
1939-1940

8

Presentació

Maria Campillo. Professora de Literatura Catalana Contemporània (UAB) /
Francesc Vilanova i Vila-Abadal. Professor d'Història Contemporània (UAB)

L'exili com a depuració/exclusió

“La guerra, con su luz de fruslería, nos ha abierto los ojos a todos. La idea de turno o juego político ha sido sustituida para siempre por la idea de exterminio y de expulsión”, escrivia José M. Pemán, el “Bardo Español”, durant la guerra. L'autor d'obres tan explícites com *Poema de la Bestia y el Ángel*, no anava en aquest cas gens errat quan vinculava repressió i expulsió, guerra i exili. Certament, cal començar a veure l'exili de 1939 en una perspectiva més àmplia, com un element integrat en un projecte més general dels sollevats: l'expulsió, la depuració, la neteja d'una part considerable d'aquella “*sociedad corrompida*” que havia permès, per la seva pròpia corrupció, la decadència d'Espanya.

— Matisem: no parlem de deportació. Aquest és un altre concepte: a l'Europa dels anys trenta i quaranta, s'aplica a d'altres realitats, tant o més terribles que l'espanyola de 1939. En canvi, podem usar mots igualment aclaridors d'un programa, d'un ideari: “depuració del cos social”, paral·lela a la depuració/repressió aplicades a l'administració pública, les empreses, etc. “expulsió induïda”, talment com si es tractés d'una operació quirúrgica. Els règims dictatorials de totes les èpoques sempre han mostrat una gran predilecció per les metàfores mèdiques: regenerar la societat dels seus mals, apartar (amputar) el membre podrit, putrefacte. Ho deia molt bé el bisbe Joan Perelló, de Vic, l'any 1939: “*un bisturí para sacar el pus de las entrañas de España, verdaderamente corrompida en su cerebro y corazón, en ideas y costumbres*”.¹

— El projecte franquista, des que comença a configurar-se l'estiu de 1936 i rep l'impuls definitiu amb la incorporació al comandament del seu gran ideòleg del moment, Ramón Serrano Súñer, contempla l'exclusió, la separació física (és a dir, l'allunyament més enllà de les fronteres polítiques) com un element definitori del *Nuevo Estado*. Però aquesta exclusió, aquest facilitar la fugida (per dir-ho amb una expressió no gaire exacta), no només afecta les elits polítiques, intel·lectuals, militars, sindicals de la República (i, dins d'aquesta, evidentment les elits catalanes). El franquisme i els seus plumífers pensaven en el col·lectiu en general, almenys en els primers anys de la dictadura. Vegem-ne algunes mostres significatives.

— La primera és d'un periodista barceloní, avui –diríem– injustament oblidat. José Esteban Vilaró publica, ja l'any 1939, un dels llibres clàssics d'aquesta mena de “literatura”, *El ocaso de los dioses rojos. Barcelona, Perthus, Argelés, París, Méjico...* (Barcelona: Destino, 1939),² on ens presenta els exiliats de primera hora, els més nombrosos, com “*esa masa informe, sin utilidad pública posible, excreción de lo peor de una sociedad*

que acentuará todavía sus defectos con la vida difícil y dura que se les depara” (p. 12). A més, potser ingènuament, posa per escrit, amb lletres de motllo, allò que ja es duia a la pràctica però que necessitava una transcripció precisa:

10 “[...] *Una guerra como la nuestra presupone fatalmente la expulsión de la parte dirigente de los vencidos. Los que tienen la enorme responsabilidad de la tragedia desencadenada forzosamente no pueden vivir en un ambiente que significa una constante repulsa de sus ideas y de sus actos. Ellos son los primeros en comprenderlo así y, voluntariamente ya, se expatrián. Esta expatriación en nuestra guerra tuvo un aire dantesco. Por las carreteras de Cataluña, último reducto de todos los gobiernos rojos que pretendían imponer a España un régimen soviético, mimética parodia del régimen ruso, ya que les falló todo para atreverse a crear algo original, durante unos pocos días, desfilaron millares de hombres maltrechos, ejército vencido en retirada que se confundía con un mundo de funcionarios y de personajes de la situación. Se llevaron lo que pudieron: enseres domésticos, joyas robadas, dinero, mujeres. Se ha utilizado con frecuencia la palabra horda para calificar a los rojos. Los adjetivos demasiado utilizados pueden perder su eficacia. Pero con un pequeño esfuerzo de imaginación, ante esta retirada, el vocablo adquiere su relieve. Sería preciso retroceder a lo que la historia nos cuenta de las masas bárbaras, de su tipo de viajar y de arrasarse países, para hallar un equivalente de esto que hemos vivido en nuestra época. Fue una masa deshecha, confusa, indiferenciada, que acudía a Francia para eludir responsabilidades...*” (p. 8)

Qui podia dubtar, doncs, que el triomf dels sollevats comportava, necessàriament, l'exili? Quedem-nos, almenys, amb la primera frase d'aquest periodista del règim (“*Una guerra como la nuestra presupone fatalmente la expulsión de la parte dirigente de los vencidos*”) i prenguem-la pel que val: una declaració de principis per ser duta a terme. La mateixa declaració de principis expressada per un altre periodista del règim (i, a més a més, amic del Caudillo), per ser aplicada a un altre dels aspectes de la realitat que els sollevats anaven forjant: “*Los catalanes deben pensar seriamente que les llega el momento de cumplir inexorablemente su deber de españoles*”. “*Fatalmente*”, “*inexorablemente*”, darrere d'aquests mots s'amagava tot un món d'intencions i projectes.

S'havia d'expulsar, netejar, amputar, però no només els dirigents *rojos*, dit amb el menyspreu més profund de què és capaç un vencedor fanatitzat, sinó el conjunt, el col·lectiu que, per una raó o una altra, havia emprès el camí de l'exili.

— ¿Qui eren aquests indesitjables? Com que el llenguatge és un element essencial en la construcció d'una ideologia (sobretot si aquesta és totalitària), cal prendre's molt seriosament allò que la premsa transmetia al públic que, els anys 1940 o 1941, encara tenia esma de llegir. Es tractava, sobretot, de deixar ben clares les raons per les quals uns grups, que havien estat expulsats/exiliats el 1939, era millor que mai més no tornessin. I es tractava, també, de convèncer de la sort que havia fet la part sana de la societat espanyola (i catalana, en particular) que la dictadura hagués propiciat, des d'un bon principi, l'extirpació (voluntària, induïda, forçada...) d'aquestes pomes podrides.

— El juny de 1940, a Barcelona s'explicava que *“La patulea asesina que huyó con el botín salpicado de sangre se está aposentando, con todo desahogo, bajo el amparo del Gobierno del general Cárdenas, a quien por lo visto no inquieta que su país se infecte de este tipo brutal de delincuencia que es el ‘gangsterismo’ disfrazado de partido político, que practicaron en España el Frente Popular y sus secuaces”*.³ I un any més tard, s'informava que *“Los oligarcas del crimen erigidos en Gobierno de la República, los usurpadores del tesoro de España, los forajidos a quienes el alud germánico arrastró lejos de la Francia acogedora y propicia, allá fueron a posarse al otro lado del Canal de la Mancha y allá siguen, con sus infamias bien retribuidas por el producto de la depredación y con sus conciencias bien ejercitadas en la perfidia...”*.⁴

— Per dur a la pràctica aquest projecte d'exclusió/exili, els sollevats haurien de comptar amb diferents nivells de possibilitats; dit d'una altra manera, per arribar a un exili, el febrer de 1939, de la vora de mig milió de persones, cal establir una certa gradació.

— En primer lloc, evidentment, calia comptar amb la voluntat conscient, expressada públicament, inserida en la definició del *Nuevo Estado*, dels sollevats per excloure, per fer fora, per depurar. I aquesta voluntat hi era (n'hem vist unes petites mostres), expressada de mil maneres diferents. Un altre exemple, ja força posterior a la guerra, ens ve facilitat per Raimundo Fernández Cuesta; als anys cinquanta es despenja amb el següent: *“Entre su España [la dels vençuts] y la nuestra media un abismo que sólo puede ser salvado por el arrepentimiento y la sumisión a nuestra doctrina. En caso contrario, más vale que permanezcan allende del abismo y, si tratan de cruzarlo clandestinamente, que perezcan”*.⁵ Exclusió i, com a molt, retorn com a vençuts i penedit. Es podia ser vençut a l'exili o a l'interior. No es contemplava cap altra opció. O sí: *“que perezcan”*.⁶

— En un segon nivell, trobem el terror polític/militar com a tècnica que propicia la fugida/expulsió; només cal recordar (la literatura sobre la retirada i la guerra n'està

plena, d'aquests exemples) la difusió d'imatges i rumors sobre les carnisseries comeses a Màlaga, Badajoz, etc., les primeres vint-i-quatre hores d'ocupació d'una ciutat, d'un poble, d'una zona. En aquest lapse de temps es deixava "barra lliure" (passeu l'inconvenient de l'expressió) als marroquins, als falangistes, als legionaris, per fer el que volguessin. Repetides una i altra vegada, aquestes imatges tenen un efecte definitiu sobre certs sectors de la població civil. ¿Qui és que té la seguretat que es podrà salvar, en aquestes circumstàncies? ¿Qui pot dubtar que Pompeu Fabra va fer el que havia de fer (marxar a l'exili) quan coneixem el destí de l'escriptor Carles Rahola, home conegut per la seva moderació? Els rumors, els episodis certs i els més incerts, van ser prou potents com perquè algunes de les obres més citades sobre la guerra civil els donin per bons. Mireu, si no, *La guerra de los mil días*, de Guillermo Cabanellas, on dona per bo l'episodi que, a Barcelona, entre el 26 de gener i l'1 de febrer (unes llargues vint-i-quatre hores de "disbauxa repressiva", a càrrec de les forces d'ocupació) es va executar 10.000 persones, abans que comencessin els consells de guerra.

Tercer nivell, tan imprescindible com els altres dos: la voluntat d'uns sectors republicans de continuar la guerra des de fora, sols o amb l'ajuda d'aliats, aprofitant el que semblava l'imminent esclat d'una nova guerra europea. I si això no fos possible, almenys posar les bases per a una continuïtat en l'exili, fins que la recuperació, a Espanya, del projecte republicà sigui factible. Això implica, necessàriament, una "voluntat d'exili", que l'any 1939 és sòlida, encara que pensada a curt termini, però que s'allargassarà en el temps, sovint revestida d'un caràcter testimonial. Ho escrivia Pi i Sunyer l'any 1968: "[...] el fet de continuar és una manera viva de mostrar que la qüestió no és closa".⁷

Les xifres generals del primer exili (gener-març de 1939)

Amb aquests antecedents, explicats aquí de forma molt genèrica, no ens ha de semblar estrany que l'èxode de 1939 prengué les proporcions que tots coneixem.

Així, a mitjan gener, Álvarez del Vayo, ministre d'Estat de la República espanyola, va demanar a les autoritats franceses que obrissin la frontera a un contingent de 150.000 refugiats, tots ells població civil.⁸ Els francesos s'hi van negar, però no van calcular l'efecte que tindria la notícia de la caiguda de Barcelona per a la població de la rereguarda. Tot i aquest error de càlcul alguna previsió havien fet quan, a partir del 27 de gener, havien començat a mobilitzar prop de 50.000 gendarmes, senegalesos i soldats per controlar la situació a la frontera.

A partir d'aquesta data comença un degoteig de refugiats que incrementa la pressió sobre la frontera i, evidentment, sobre les autoritats franceses. Aquell dia havien arribat al Pertús 30 dones i nens que van ser acollits immediatament. En paral·lel, a Banyuls desembarcava un contingent de 57 refugiats. La nit del 27 al 28 de gener, eren ja 300 refugiats els que travessaven la línia de demarcació. El dia 28 l'allau republicana era ja un fet: 6.000 refugiats arribaven a Prats de Molló. El 31 de gener, les autoritats franceses es veien obligades a evacuar entre 3.000 i 4.000 refugiats ferits que havien caigut, literalment, sobre el Pertús, el Voló i Prats de Molló. Tot i aquesta evacuació, encara quedaven 1.600 ferits i malalts en un hospital improvisat a Bellaguarda.

Amb aquesta progressió, no és estrany que el 4 de febrer (amb l'ocupació de Catalunya encara per acabar) es comptabilitzessin, només a la Catalunya Nord, 75.000 refugiats (60.000 dones, 13.000 nens i 2.000 homes més grans de 55 anys). Era població civil i encara havia de passar el gruix de l'exèrcit republicà.

A partir del 5 de febrer, quan l'allau ja era imparable, les autoritats franceses van obrir oficialment la frontera per facilitar el pas de la població civil i els elements militars. El dia 10, la frontera va quedar gairebé del tot tancada pel costat català, quan les tropes de la *Cuarta Brigada* de Navarra arribaven a Portbou (alhora, altres tropes franquistes arribaven a Puigcerdà).⁹ De tota manera, els darrers soldats republicans van sortir el dia 13, quan es va tancar l'anomenada "bossa de Coll d'Ares": entre 18.000¹⁰ i 25.000¹¹ homes, en unes condicions climàtiques i materials extremes.¹²

A mitjan febrer, la Catalunya Nord acollia milers de refugiats de la guerra civil espanyola. Per la seva banda, a Andorra hi havia entre 3.000 i 4.000 exiliats, pendents tots de les duríssimes condicions legals que imposava el govern andorrà per aconseguir un permís d'estada. De la Cerdanya catalana van sortir més de 40.000 persones, de les quals 10.000 eren civils. En un primer moment, van ser recloses en camps provisionals a la Tor de Carol, a Osseja, a Ur, a la Guingueta..., simples camps d'herba, envoltats per filferrades amb temperatures que podien oscil·lar entre els 0° i els 10° C sota zero.

També en aquestes dates, les autoritats franceses havien desplaçat dos vaixells hospitals a Portvendres, per fer-se càrrec dels ferits i els malalts, i dos més eren habilitats a Marsella.

De tota manera, abans que acabés el mes de febrer, les autoritats franceses ja eren conscients que calia reorganitzar tot l'entramat d'acollida, clarament insuficient per acollir i resoldre els problemes generats pels milers de refugiats espanyols. Van començar a clausurar els camps provisionals de la Cerdanya i el Vallespir i a traslladar

la seva població als grans camps habilitats a les platges del Rosselló. A començament de març, la primera etapa de l'exili, la més caòtica i dramàtica, s'acabava amb un balanç significatiu: gairebé mig milió d'espanyols havien passat la frontera en menys de tres setmanes. Les xifres finals, elaborades per Javier Rubio,¹³ i àmpliament acceptades, serien les següents:¹⁴

Dones, vells, nens	170.000
Militars	220.000
Homes civils vàlids	40.000
Ferits	10.000
TOTAL	440.000

Taula 1. Refugiats a França a començament de març de 1939. Elaboració pròpia.

14

Els camps

A finals de febrer era ja evident que els camps provisionals, que s'havien organitzat a corre-cuita, no donaven per a més. A banda de la població civil refugiada, les autoritats franceses havien d'enfrontar-se a un problema molt més complex: la desmobilització i el desarmament d'un exèrcit que, llevat dels ferits i dels malalts, havia passat gairebé intacte la frontera. Per a aquest grup ja s'havia previst, a finals de gener de 1939, una sortida: els camps de concentració.¹⁵ En els deu primers dies de febrer, a mesura que les restes de l'exèrcit republicà anaven travessant la frontera per Portbou-Cervera i la Jonquera-el Pertús, les autoritats franceses van anar desviant els soldats cap a dos grans espais, al costat de les platges del Rosselló: Sant Cebrià i Argelers.¹⁶ A mitjan febrer de 1939, les dues platges concentraven dues tercers parts dels refugiats espanyols que es trobaven al departament:¹⁷

Camps de concentració	Nombre de refugiats	% del total
Sant Cebrià	100.000	36
Argelers	80.000	29
Camps del Vallespir ⁸	65.000	24
Camps de la Cerdanya ⁹	30.000	11

Taula 2. Distribució inicial dels refugiats als camps de concentració del Departament dels Pirineus Orientals (mitjan febrer 1939). Elaboració pròpia.

A banda dels camps provisionals, organitzats a corre-cuita a la Cerdanya, al Vallespir i al Rosselló, a començament de febrer ja s'estava treballant en la construcció de grans camps de concentració (o d'internament), que resolguessin a mitjà termini el problema provocat per l'allau de refugiats. El primer a entrar en funcionament, com hem vist, va ser el d'Argelers. Sobre la platja es va organitzar un camp dividit en diversos espais:

militars espanyols, civils, bascos, Brigades Internacionals. A pocs dies de la seva posada en marxa, acollia 80.000 refugiats en condicions pèssimes.²⁰ El juny, el contingent s'havia reduït a 14.000 i el juliol havia quedat buit, passant la resta d'internats al camp del Barcarès. Tot i això, a l'octubre les autoritats franceses el van tornar a obrir; en aquelles dates, hi havia 14.000 homes, 2.500 dones i 2.500 nens.

Amb el camp d'Argelers no n'hi havia prou per controlar el flux de refugiats; d'això n'eren plenament conscients les autoritats franceses que, en paral·lel a aquest camp, havien començat a organitzar el de Sant Cebrià, en unes condicions calcades d'Argelers.²¹ A Sant Cebrià, però, la duresa de la vida concentracionària es va aguditzar amb una epidèmia de tifus que va afectar el camp a finals de febrer. A mesura que passava l'any 1939, el camp es va anar buidant, fins a arribar als 6.300 l'octubre d'aquell any. El desembre es tancava el camp de les dones.

El tercer dels grans camps va ser el del Barcarès, construït per descongestionar els dos primers i per acollir els refugiats provinents dels camps provisionals de la Cerdanya i el Vallespir, expulsats d'aquelles comarques a causa del mal temps i el fred. Al març de 1939, el camp del Barcarès concentrava entre 16.000 i 20.000 homes. Aquesta xifra passa a 50.000/60.000 al mes de juliol.²² A més, cal comptar amb l'anomenat camp de Franco —és a dir, el camp on eren agrupats els refugiats que volien tornar a Espanya—, que, al juny, era ocupat per 9.000 persones. Totes les descripcions sobre Barcarès coincideixen, fil per randa, amb les que es van fer dels altres camps: pèssimes condicions d'habitabilitat, manca general de mesures higièniques i de salubritat, fred, mala alimentació, etc. No cal insistir més en aquesta qüestió, per bé que és de les més punyents.²³

A banda dels tres grans camps, hi havia un altre recinte, de caràcter més especial: el castell de Cotlliure, destinat a aquells refugiats considerats perillosos, indisciplinats, etc. Totes les descripcions que ens han arribat remarquen el tracte vexatori, la violència dels guardians, els maltractaments, és a dir, un comportament digne d'un país dictatorial.²⁴ Al castell hi havia al voltant de 400 presoners, que malvivien en condicions terribles.

Cotlliure va ser una experiència extrema, en la mesura que es tractava d'una violència institucionalitzada, regulada per un comandant i uns subalterns, els quals aplicaven uns codis a uns comportaments i a unes trajectòries que consideraven políticament i socialment perilloses. Però la resta de camps que es van construir a la regió (a més dels grans, ja citats) també formen part d'aquesta experiència sobre els límits de la condi-

ció vital dels internats. Al Vernet, els homes havien de dormir de costat “i mirant cap al mateix cantó, i si un es girava, la resta havia de fer el mateix”.²⁵ A Setfont, l'aigua corrent era insuficient, els interns dormien en barraques de fusta sense finestres i l'alimentació era escassa (i no era dels pitjors camps d'internament). Bram era un altre desastre: baralles entre els interns, maltractaments continus per part de la guàrdia mòbil, unes condicions higièniques penoses. Maseràs, que va funcionar molt pocs mesos, era una altra versió de la mateixa història. Rieucros era un camp de concentració per a dones, amb un règim disciplinari molt rigorós.

16 En la majoria de testimonis d'internats, i en d'altres memorialistes de l'exili que no van passar pels camps, hi ha, poc o molt, reflexions sobre si l'actuació francesa va ser la correcta, si va ser l'única possible o bé si hi havia una voluntat expressa de càstig als *rojos* derrotats. A banda de les posicions més visceral, hi ha un cert acord en el fet que les autoritats franceses, al febrer de 1939, no podien fer gaire cosa més que organitzar, de pressa i corrents, uns recintes precaris i sense les mínimes condicions exigibles davant d'una allau de més de 400.000 persones que, en menys de tres setmanes, van passar la frontera.²⁶ Certament, hi havia corrents d'opinió molt hostils als refugiats espanyols, tant entre la població de base com en les capes dirigents,²⁷ però els problemes logístics eren, objectivament, insuperables en les primeres setmanes de l'exili republicà. Tanmateix, ací i allà es troben també arguments, crítiques i lamentacions que expressen el fet que, malgrat les dificultats objectives, hauria estat desitjable un tracte més humanitari, menys vexatori o, almenys, unes garanties envers els concentrats que no permetessin ningú (des d'autoritats intermèdies a vigilants senegalesos) rabejar-se en la condició de vençuts que havien adquirit, al capdavall, el defensors d'un govern legítim.²⁸

Testimonis de sabadellencs en el primer exili

¿I què deien els protagonistes d'aquest drama, a qui Esteban Vilaró catalogava de la manera següent: “*Ciento cincuenta mil hombres van a vivir allí, a purgar sus culpas lentamente y cumplir la parte terrena de su penitencia... Verdadera isla de perros rabiosos, junto a millares de infelices vivirán en ella la vida de la bestia, entre sus excrementos y las concupiscencias de los bajos instintos*”?²⁹

Tots els testimonis que ens han arribat (almenys una majoria notable) coincideixen en les grans qüestions: fred, gana, malalties, humitat, humiliacions, manca d'ajuda exterior, queixes pels tractes de privilegi. Bona part d'aquests elements queden reflec-

tits en els materials d'aquest dossier. Les cartes de Gustau Vila i Bergadà, *Grapa*, són en aquest sentit molt il·lustratives. També ho són, i amb abundant informació, les cartes de l'esposa de Ricard Simó Bach, Maria Deu Lasपालas, que ens informen d'un aspecte menys conegut del primer exili: la vida –dura i ingrata– de les dones, els nens i la gent gran als refugis per a població civil. Les notícies que envia des de Poitiers són equivalents a les que es transmetien des dels camps: males condicions de vida, manca d'higiene i serveis sanitaris, gana, polls, etc. En escenaris diferents, la vida del refugiat tenia uns trets inconfusibles.

Salvador Sarrà Serravinyals es va poder estalviar el pas pels camps de concentració, però no la vida en un refugi ni les incerteses del futur i del camí per emprendre: tornar a Catalunya, dubte plantejat cruament en la relació entre Ricard Simó i Maria Deu. ¿Potser anar a Amèrica, una altra opció contemplada per altres refugiats sabadellencs? Aquestes incerteses marcaven la vida dels exiliats en els primers mesos a França. Eren inseguretats que es reflectien en tots els nivells de la vida quotidiana dels refugiats: des del paquet de menjar que rep Grapa i agraeix profundament, fins al dubte de Maria Deu a l'hora de comprar-se un vestit per substituir el que feia cinc mesos que portava al damunt.

Al costat d'aquestes vivències, les notícies que arribaven al Sabadell oficial eren unes altres: peticions d'avals i de favors per poder tornar a casa amb unes certes garanties. Fent escarafalls i promeses de fidelitat al nou règim, els exiliats o presos que demanaven informació i avals s'havien d'humiliar amb afirmacions patriòtiques i “*adhesiones inquebrantables*” a Franco i la dictadura; i ho feien amb un to que denotava una gran insinceritat.

Perquè, és clar, el grau de sinceritat dels documents es troba en proporció directa a la identitat del destinatari. De la gran varietat textual que s'inclou en l'anomenada “literatura del jo”, potser la carta és la més condicionada pel lloc i el moment de l'enunciació (és a dir, per les condicions físiques i morals des de les quals el subjecte escriu) i, sobretot, per la identitat del receptor. Aquesta identitat pressuposa unes relacions entre els diferents corresponents, relacions que poden anar des de l'afecte familiar fins a la por declarada, quan el que escriu es dirigeix a algú a qui les circumstàncies han concedit el poder. I, doncs, és la identitat del destinatari el que en les cartes que publiquem estableix una gradació: des de l'espontaneïtat que implica la confiança o les vivències anteriors compartides fins a la insinceritat de qui intenta dir allò que hom espera que digui per tal de sortir d'una situació personal insostenible.

Allò que explicaven aquests sabadellencs, des dels camps francesos i des dels franquistes, era comú al que vivien altres milers de catalans i espanyols llançats a l'altra banda de la frontera, empesos per la victòria franquista. Són uns testimonis personals, individuals, notablement significatius i propers. Són una part de la història de la gent sense història, protagonistes principals de la gran història contemporània del país. No són, però, els únics. L'Arxiu Històric de Sabadell conserva altres testimonis i papers que ajuden a complementar aquesta primera visió general de l'exili de 1939 i dels camps espanyols. Des dels documents de la delegació local del Patronat central de Nostra S. de la Mercè, fins algunes cartes del Grup de Sabadell (Joan Oliver, Francesc Truabal, etc.), passant pel punyent escrit de Lincoln Duran Badia, professor de confecció de calçat, dedicat a la memòria del seu fill, mort al camp de Vernet.

Tant els testimonis recollits i publicats en aquest dossier, com els que encara resten inèdits a l'Arxiu, ens il·lustren extraordinàriament bé sobre la dura vida dels ciutadans d'aquest país en la immediata postguerra, fos a l'exili o als camps de Franco.

18

1 Citat per Antonio F. CANALES, "L'Església triomfant", a *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, vol. 10: *La llarga postguerra*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 178.

2 José Esteban Vilaró ja havia avançat una part de la seva literatura en reportatges a *Destino*. Vegeu "Los campos franceses de concentración", *Destino*, 8 de juny de 1939, p. 6 i "Los rojos españoles en Francia. Cómo se practica la evasión en los campos de concentración", *Destino*, 30 de setembre de 1939, p. 9.

3 "El vandalismo trashumante de los rojos españoles irrumpe en Méjico", *La Vanguardia Española*, 2 de juny de 1940.

4 "Viejos y nuevos amigos. Un plan de asalto a España", *La Vanguardia Española*, 9 d'abril de 1941.

5 Citat per Àngel GARCIA I FONTANET, "Un aspecte de la repressió franquista de la postguerra: la *Ley de Responsabilidades Políticas*", a Manel RISQUES, Francesc VILANOVA, Ricard VINYES (eds.), *Les ruptures de l'any 1939*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Fundació Carles Pi i Sunyer, 2000, p. 130.

6 Vegem-ne un altre exemple, del ja citat José Esteban Vilaró, en referència a la conseqüència de la derrota de França, el juny de 1940, entre els exiliats a Marsella: "En donde la disolución toma relieves definitivos es en los campamentos de refugiados. De ellos unos fueron sensibles a las palabras de Franco, llenas de indulgencia y de bondad, llamando a la Patria a los extraviados, arrastrados por el engaño falaz. Estos regresan al suelo patrio a enmendar por la labor reconstructora los antiguos yerros... / Los consulados españoles viéronse invadidos por una multitud de rojos, rojillos y rojizantes en demanda de salvoconducto o de inscripción. [...] En el vestíbulo del Consulado de Marsella pudo verse durante los primeros días de las hostilidades, entre la aglomeración de aspirantes a pasaporte, a una buena porción de arrepentidos de la emi-

gración en masa de febrero último. Desde el limpiabotas descamisado de la Federación Anarquista hasta el Director General de los Negociados negrinistas... / Las sirenas de alarma los había estremeado nuevamente y se apretujaban entre el tumulto dispuestos a no perder el turno para exponer sus excusas atenuantes..." (*El ocaso de los dioses rojos...*, p. 254-255). Fixem-nos, altra vegada, en el llenguatge: "extraviados, arrastrados por el engaño falaz", "enmendar [...] los antiguos yerros", "arrepentidos".

7 "Per què sóc a fora. 1968", a Francesc VILANOVA (coord.), *Carles Pi i Sunyer. 1888-1971*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995, p. 247.

8 Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*, Barcelona: La Magrana, 1993, p. 32.

9 Josep PERNAU, *Diari de la caiguda de Catalunya*, Barcelona: Ediciones B, 1989, p. 283-284.

10 Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferades...*, p. 24.

11 Josep PERNAU, *Diari de la caiguda...*, p. 284.

12 Artur BLADÉ I DESUMVILA, *L'exiliada. Dietari de l'exili, 1939-1940*, Barcelona: Pòrtic, 1976, va passar pel Coll d'Ares entre els dies 9 i 10 de febrer: "Cap a la terra que deixo, per la carretera (de fet és un camí) de Camprodon, vorejant precipicis, continuen pujant automòbils, ambulàncies, carros, motocicletes... I molta gent -soldats sobretot- a peu. Ja a prop del cim, en qualsevol revolt, hom estimba els vehicles. Quinze, vint, trenta columnes de fum s'alcen del fons dels barrancs i es perden en l'aire glacial. / Cap a la part de la terra on em cal entrar, els fugitius mancats de camí (perquè no n'hi ha, i si n'hi ha, no es veu) creen viaranys relliscosos i escampen sobre la neu tot allò que s'estimen més abandonar que no pas tragar: maletes, farcells, capsos, sacs, coixineres que feien de sac,

adhuc gorres militars... (Estranya impressió de naufragi en 'alta muntanya'.) Però ningú no es detura -bé que n'hi ha que parlen sols i fins que ploren. Hom sent també els crits de dolor dels ferits que alguns voluntaris misericordiosos (ara ja no mana ningú) transporten en lliteres. o a coll-i-be, del cim on arriben les ambulàncies fins a una ermita que serveix de refugi provisional. / El Coll d'Ares fa, al capdamunt, com una placeta -mitja placeta- protegida per un pany de roca. En aquest replà han mort aquesta matinada, sobre un camió descobert (el primer vehicle que havia arribat en plena nit) quatre soldats plens de ferides. Ningú no sap qui els portava, ni qui són, atès que ningú no els ha tocat..." (p. 29-30).

13 Javier RUBIO, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid: San Martín, 1977, vol. I, p. 72.

14 L'exili republicà permanent, segons les xifres de Javier RUBIO (p. 206) seria el següent:

França	140.000
Àfrica del Nord	19.000
Europa	9.000
Amèrica	12.000
Total (XII-39)	182.000
Repatriacions (1940-44)	20.000
Exili permanent	162.000

15 Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferrades...*, p. 77, assenyala que, abans de la caiguda de Barcelona, ja s'havien començat a construir els primers grans camps. El 5 de febrer, mitjançant una ràtzia entre refugiats, les autoritats franceses van presentar oficialment el camp d'Argelers, que es començaria a bastir amb l'esforç dels primers internats.

16 "[...] la acusada preponderancia de estos dos campos es, por otra parte, perfectamente lógica si se recuerda que en ellos se recogen los refugiados que entran en Francia por Le Perthus y Cerbère, es decir, por los puestos fronterizos que corresponden a los dos principales ejes de repliegue que el jefe del Estado Mayor Central había señalado para los Ejércitos del Este y del Ebro, respectivamente", Javier RUBIO, *La emigración de la guerra civil...*, vol. I, p. 304.

17 Javier RUBIO, *La emigración de la guerra civil...*, vol. I, p. 304-305.

18 Prats de Molló, Arles, Banys d'Arles, Sant Llorenç de Cerdans...

19 La Tor de Carol, la Guingueta, Osseja, Montlluís...

20 Tot i una certa dosi d'exageració (sobretot en les xifres), val la pena tenir en compte algunes de les descripcions i comentaris de Marie-Claude RAFANEAU-BOJ, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia, 1939-1945*, Barcelona: Omega, 1995, p. 130 (sobre els orígens d'Argelers): "Sobre esta playa desnuda, azotada por la tramontana, ni un solo refugio. El 7 de febrero, simplemente se prevé que cada una de las divisiones del campo será ocupada por '1.500 milicianos, que deberán construirse barracones improvisados'. A falta de materiales, la única posibilidad que se les ofrece a todos estos hombres es la de excavar huecos en la arena y de cubrirlos con mantas o ramas con objeto de protegerse lo mejor posible del frío, de la humedad del mar y de los granos de arena que levanta el viento". Al cap d'una setmana de funcionament, el camp va millorar una mica: "Los refugiados reciben entonces raciones de carne pero, dado que ésta se despacha "cruda y sin cortar", tienen que repartirla

y cocerla como puedan... Se construyen unos sesenta barracones y las autoridades estiman que debería mantenerse este ritmo para acelerar la acogida de refugiados..." (p. 132).

21 Totes les descripcions són repetitives i dibuixen el mateix quadre. Fins i tot des de l'òptica francesa, les condicions de Sant Cebrià eren abusives: "La majoria dels observadors enviats al camp, després de caminar uns cent metres i veure aquella enormitat d'homes bruts, malalts, passejant o asseguts a la sorra, pregaven a Albert Massonie -acompanyant oficial i metge del camp- que els retornés a la porta d'entrada. Tan depriment resultava el lloc que fins i tot el mateix Massonie es preguntava si podia ésser realment denominat camp de concentració...". Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferrades...*, p. 89. No cal insistir més en aquestes descripcions.

22 Javier RUBIO calcula que, el mes d'abril, hi havia 70.000 internats, *La emigración de la guerra civil...*, vol. I, p. 316.

23 Vegeu les descripcions pomenoritzades i la cita de fonts de l'època sobre la situació de Barcarès a Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferrades...*, p. 96-97.

24 Vegeu, per exemple, el relat de la seva experiència a Cotlliure per part de Miquel Ferrer, *La Generalitat de Catalunya a l'exili*, Barcelona: Aymà, 1977, p. 27 i s.

25 Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferrades...*, p. 103. Aquesta és l'anècdota; la realitat era molt més dura, p. 104 i s. Marie-Claude RAFANEAU-BOJ, *Los campos de concentración de los refugiados...*, p. 168 i s. dedica un apartat especial a parlar del camp de Vernet, amb extrema duresa i algunes inexactituds. Una història global del camp de Vernet a Claude DELPLA, "Le camp de Vernet-d'Ariège, 1939-1944", a Monique-Lise COHEN, Eric MALO (dirs.), *Les camps du sud-ouest de la France, 1939-1944. Exclusion, internement et déportation*, Toulouse: Privat, 1994, p. 43-59.

26 Vegeu un testimoni, entre molts, en la reflexió de Vicenç RIERA LLORCA sobre aquest aspecte: *Els exiliats catalans a Mèxic*, Barcelona: Curial, 1994, p. 12-13: "Ha estat molt blasmada l'actitud de les autoritats franceses per l'acolliment poc hospitalari que es va fer als republicans d'Espanya; i no sempre amb raó. En gran part la culpa va ser de les autoritats espanyoles, que en ser consultades, uns mesos abans de l'ocupació de Catalunya, sobre el nombre de persones que, en cas de desfeta a Catalunya, tractarien de refugiar-se a França, van declarar que segons les seves previsions tractarien de fer-ho uns 50.000. / Si el nombre de refugiats es va multiplicar per deu, fou lògic que les mesures franceses fossin desbordades. La violència de les queixes de molts espanyols són comprensibles per la irritació que causaven les incomeditats inhumanes dels camps, però no són del tot justes. Cal demanar-se què hauria passat en una situació inversa: que mig milió de francesos haguessin passat la frontera sobtadament per refugiar-se en territori de l'Estat espanyol quan només se n'esperaven cinquanta mil. Fóra molt ingenu creure que les autoritats espanyoles els haurien instal·lat amb més confort que els francesos van instal·lar els procedents del sud".

27 José María BORRÁS LLOP, *Francia ante la guerra civil española: Burguesía, interés nacional e interés de clase*, Madrid: CIS, 1981, especialment el capítol 6: "El miedo al "contagio"", p. 253-314.

28 Vegeu, per exemple, Lluís FERRAN DE POL, *Campo de concentración (1939)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

29 José ESTEBAN VILARÓ, *El ocaso de los dioses rojos...*, p. 203-204.